

Стельникович С. В. Постать Т. Шевченка як об'єкт нацистської пропаганди в генеральному окрузі «Житомир» / С. В. Стельникович // Постаті землі Житомирської : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, (Житомир, 22—23 травня 2015 р.). — Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. — С. 322—327. — (Наук. зб. «Велика Волинь» ; вип. 51).

УДК 94(477)

Стельникович С. В.

(м. Київ)

ПОСТАТЬ Т. ШЕВЧЕНКА ЯК ОБ'ЄКТ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР»

У дослідженні аналізуються заходи нацистів по пропагандистському використанню постаті Т. Шевченка на території окупаційного адміністративно-територіального утворення генеральний округ «Житомир» (1941–1944 рр.). Визначено, що поряд зі спробами розповсюдити серед місцевого населення антирадянські, антипольські та антиєврейські настрої, відповідна позиція гітлерівців спрямовувалася і на нейтралізацію впливів українського самостійницького руху.

Ключові слова: генеральний округ «Житомир», нацистська окупація, пропаганда, Т. Шевченко, цивільна адміністрація.

В усі часи окупаційні режими намагалися у власних цілях використати пам'ять про духовних провідників поневоленого народу. Їх життєвий та творчий шлях трактувалися виключно із вигідної для тоталітарних ідеологій точки зору. У період Другої світової війни нацистська влада, зокрема в генеральному окрузі «Житомир» (Житомирська, більшість території Вінницької областей України, переважна частина Поліської та південно-західні райони Гомельської областей Білорусі), для підтримки антирадянської пропаганди, з метою провокування українсько-польської ворожнечі, для розповсюдження антиєврейських настроїв серед місцевого населення намагалася використати постать Т. Шевченка. У трактуванні гітлерівців український письменник виступав як «народний борець проти Москви, Польщі, іудаїзму і як визвольна сила проти більшовизму» [12, арк. 10]. Водночас це мало ототожнюватися із підтримкою нацистської окупаційної політики.

27 лютого 1942 р., напередодні 128-ї річниці від дня народження та 81-х роковин смерті Т. Шевченка, генеральний комісар Житомирського генерального округу Курт

Клемм, спираючись на відповідні директиви Міністерства окупованих східних територій, у розпорядженні гебітс- та штатткомісарам пропонував організувати низку «святкових» заходів до Шевченківських днів. При цьому нацистський керівник закликав управлінців місцевої цивільної адміністрації уникати будь-яких політичних заяв [12, арк. 10].

У межах генерального округу «Житомир» центральне місце у відзначенні Шевченківських днів навесні 1942 р. відводилося Житомиру як центру окупаційного адміністративно-територіального утворення. Тут уся відповідальність за організацію заходів зі вшанування пам'яті Т. Шевченка була покладена на міське управління. На нараді представників культурно-освітніх установ і організацій при міськуправлінні 5 березня 1942 р. була створена спеціальна комісія, яка мала розробити план свята [7]. Серед частини пропонованих на 9-те, згодом – на 10-те, а пізніше перенесених на 14 березня 1942 р., заходів у Житомирі планувалося проведення урочистих зборів та тематичного концерту як офіційного вшанування роковин смерті поета [7; 8]. Характерно, що в цей день у міському театрі не було присутнє місцеве населення, а лише представники нацистського цивільного управління, військове командування, солдати німецької та союзних армій, деякі колаборанти із української допоміжної адміністрації. Вечір пам'яті особисто відвідали генеральний комісар К. Клемм та міський комісар Житомира Ф. Магас [8; 10]. Для такої аудиторії вечір пам'яті Т. Шевченка сприймався не більше, ніж розважальний захід на зразок театральної вистави. Адже після доповіді місцевої учительки Віри Шевченко про життя і творчість Т. Шевченка [3, арк. 14–14зв.] відбувся великий концерт. 14 березня 1942 р. над сценою міського театру висіли прапор Райху та портрет Гітлера [10].

Напередодні у житомирській окупаційній газеті «Голос Волині» була опублікована серія статей про Т. Шевченка, де, окрім іншого, доводився перебільшений вплив на творчість поета класиків німецької літератури. У публікації газети від 11 березня 1942 р., авторства В. Гулківського, наголошувалося на неабиякому впливі на творчість Т. Шевченка Й.-В. Гете, Й.-Ф. Шіллера, Х. Кернера, А. Коцебу та Й.-П. Гебеля [8]. У цьому ж номері «Голосу Волині» разом із портретом Т. Шевченка було вміщено текст його «Заповіту» [8], а у виданні від 14 березня 1942 р. – стаття «Шевченко-художник» [9].

Окрім Житомира, концерти та тематичні вечори як офіційні заходи, дозволені окупаційною владою, на честь роковин Т. Шевченка були проведені в інших містах та селах генерального округу [6; 14, арк. 28; 18]. У деяких місцевих театрах разом з концертними програмами було здійснено постановку п'єси Шевченка «Назар Стодоля» та інсценізацію його творів [7; 16]. У Бердичівському історичному музеї до Шевченківських днів була підготовлена літературно-художня виставка творчих робіт під назвою

«Шевченко – великий український народний поет» [17]. У м. Бердичеві іменем Т. Шевченка була названа навіть міська лікарня [19], а у Вінниці – один із кінотеатрів (у Старому місті) [13, арк. 10–11].

Тематичні уроки про життєвий та творчий шлях Т. Шевченка відбулися у ряді українських шкіл округу. За свідченням місцевої преси, такі бесіди 11 березня 1942 р. були також проведені у 3-му й 4-му класах німецької початкової школи в Житомирі [10]. Остання інформація, поширена в періодиці у контексті директиви К. Клемма, якщо і дійсно мала місце, сприймається виключно як пропаганда.

Серед частини представників нацистської окупаційної влади ще напередодні війни з СРСР разом з расистськими концепціями сприйняття слов'янських народів Східної Європи як «нижчої» раси поширилися романтизовані уявлення про східні землі на зразок мистецької течії романтизму XIX ст. Одним із елементів цього підходу стала постать Т. Шевченка як українського народного поета. У статті «Рік німецької України» в газеті «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета») від 22 серпня 1942 р. райхскомісар Е. Кох зауважив: «Так, Україну іноді розглядають крізь дещо романтичні окуляри. Сентиментальне любування і всеможливе перебільшення стали занадто поширеними. Шевченко деякою мірою ввійшов у моду...» [25, арк. 18]. Українофоб Кох закликав німецьких адміністраторів позбутися таких переконань та розглядати українські землі виключно як сировинно-господарську базу, а місцеве населення – як трудовий ресурс.

Вважаємо, що посилена увага нацистської окупаційної влади до постаті Т. Шевченка навесні 1942 р. частково також зумовлювалася прагненням нейтралізувати впливи українського самостійницького руху, широкі репресії проти якого у регіоні розпочалися восени 1941 р. (із вересня – проти бандерівців, а із кінця листопада 1941 р. – проти мельниківців). Адже вже влітку – восени 1941 р. постать Т. Шевченка була однією із центральних у пропаганді націоналістів, зокрема ОУН(Б) на Житомирщині [11, арк. 29зв.]. Завдяки націоналістичним впливам у першому номері газети «Вінницькі вісті» від 31 серпня 1941 р., певною мірою контрольованої у цей час ОУН(М), на першій сторінці було вміщено великий портрет Т. Шевченка з уривком вірша «І Архімед, і Галілей...»: «...І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люд[и] на землі» [5]. Ці слова промовисто засвідчували програмні засади діяльності самостійницького руху. За часів німецької військової адміністрації завдяки зусиллям націоналістів іменем Шевченка були перейменовані вулиці ряду населених пунктів регіону; ім'я Т. Шевченка було також внесено до назв кількох театрів регіону, серед яких бердичівський, гайсинський, звягельський та коростишівський. У різні періоди до

театрального репертуару частково входили п'єси за творами Т. Шевченка. Після посилення окупаційної політики національні компоненти у назвах місцевих театрів, у тому числі імена відомих українських діячів, зникли.

Офіційна позиція німців, незважаючи на усі намагання нейтралізувати націоналістичні впливи, дозволила легітимізувати використання постаті Т. Шевченка в пропагандистських заходах українського самостійницького руху. Приміром, на територіях Плисківського та Калинівського районів Вінницької області, де були сильними позиції «Просвіти», контрольованої, як правило, націоналістами, відбулися тематичні заходи [4; 15; 16]. У плисківській газеті «За вільну Україну» констатовано, що Шевченківські вечори пройшли майже в кожному селі, в кожній «Просвіті» району [16].

У березні 1942 р. окупаційні органи дозволили місцевим православним громадам провести панахиди з нагоди 81-ї річниці смерті Т. Шевченка. У Житомирі в Михайлівській церкві панахида була запланована на 15 березня 1942 р. [8], у Вінниці панахида мала відбутися 22 березня 1942 р. у Свято-Покровському соборі [6].

Заплановані шевченківські заходи нацистської цивільної адміністрації весни 1942 р. не увінчалися успіхом та, по суті, мали зворотній ефект. Адже актуалізація ідей Т. Шевченка серед місцевого населення разом із посиленням репресивної окупаційної політики сприяли поширенню антинімецьких настроїв та чисельному зростанню руху опору, як комуністичного, так і самостійницького. Саме через це будь-які спроби українського населення у різних регіонах райхскомісаріату «Україна» вшанувати пам'ять Т. Шевченка у подальшому, тобто навесні 1943 р., трактувалися як націоналізм і суворо придушувалися.

Чи не єдиною окупаційною газетою, де на початку 1943 р. з'явилися публікації, присвячені життю та творчості Т. Шевченка, стала бердичівська «Нова доба». Однак це було пов'язано не з новою хвилею нацистської пропаганди, а із намаганнями українських націоналістів, які використовували роботу в газеті для легального прикриття своєї діяльності, пропагувати ідеали Т. Шевченка. Серед таких публікацій «Нової доби» – статті заступника редактора Трохима Барабанова «Шевченко про ворога – Москву» [20], українських культурних і громадсько-політичних діячів Неофіта Кибалюка «Тарас Шевченко», Романа Бжеського «Тарас Шевченко і твори світового мистецтва», стаття без авторства «Шевченко на Волині» [21], публікація працівника редакції бердичівської газети Євгена Ярмолюка «Фарбування Шевченка» [22]. На відміну від матеріалів, поширених в офіційній періодиці весною 1942 р., статті «Нової доби» початку 1943 р. характеризувалися національним ухилом та, фактично, йшли урозріз нацистської пропаганди. Показовою є і відсутність закликів на підтримку окупантів. Лише у статті

Т. Барабанова наявна згадка про «нову Європу» (що було необхідним для дозволу на її друк офіційною німецькою цензурою), але без прямої ідентифікації з Райхом. Головна ж спрямованість публікації – антимосковська [20].

А в публікації Є. Ярмолюка «Фарбування Шевченка», яка присвячена аналізу офіційної «адаптації» творчості письменника у Російській імперії та СРСР, вкрай неоднозначно звучать слова: «Кожний, хто виступав на політичну арену в Україні, не забував підперти свої постулати Шевченком, мовляв, там і там він знаходив у нього однозгідні думки. В цей спосіб надавалось своїм власним поглядам авторитету і ваги. Зачіпної точки знайти було не важко тому, що поет дійсно торкнувся майже всіх пекучих справ українського народу» [22]. Для тодішнього українського читача це мало сприйматися у тому числі як викриття гітлерівської пропаганди в Україні, яка активно спекулювала постаттю та ідеями Т. Шевченка.

Вихід вказаних публікацій став можливим через роботу в редакції «Нової доби» оунівців Т. Барабанова та Є. Ярмолюка. Імовірно, що факти друку статей згодом стали однією із причин арешту Барабанова та Ярмолюка нацистами за звинуваченнями в українському націоналізмі. Т. Барабанов був заарештований та розстріляний у вересні 1943 р. [1, арк. 36зв.], Є. Ярмолюк був заарештований у жовтні 1943 р. та ув'язнений до німецького табору у м. Франкфурт-на-Одері [2, арк. 15зв., 59].

Вдруге використати постать Т. Шевченка та його творчість нацистська пропаганда вирішила у березні 1944 р., коли війська Вермахту відступали по всьому Східному фронті, а переважна частина території генерального округу «Житомир» уже перебувала під контролем більшовиків. У газеті «Нова Україна», яка в цей час виходила у Вінниці, а до того – у Харкові й Полтаві, від 5 та 12 березня 1944 р. були вміщені відповідні публікації [23; 24]. Як і, свого часу, навесні 1942 р., так і навесні 1944 р., центральним залишилося антирадянське та антиєврейське спрямування пропаганди нацистів. В одній зі статей «Нової України» від 5 березня 1944 р. звернена увага на образ Т. Шевченка, який нібито популяризувався радянською владою у довоєнний час, та сформульовано такий висновок: «Одним словом, коли скласти до купи... советські визначення нашого великого поета й суті його творчості, то перед нами постав би, фігурально пишучи, портрет, на якому Тарас Шевченко мав би на голові, замість сивої шапки, жидівську ярмулку з сіонською зіркою, а в руках, замість свого славетного “Кобзаря”, – повне зібрання творів Маркса-Леніна-Сталіна з додатком до них червоного прапора з молотом і серпом...» [23].

Отже, навесні 1942 р. нацистська адміністрація генерального округу «Житомир» із пропагандистською метою намагалася використати постать Т. Шевченка. За задумом окупантів, окрім антирадянських, це мало призвести до розповсюдження серед місцевого

українського населення антипольських та антиєврейських настроїв. Важливим також було прагнення мінімізувати пропагандистський вплив самостійницького руху, який активно використовував постать Т. Шевченка з перших місяців німецько-радянської війни. Проте усі заходи нацистів не принесли очікуваних результатів та мали зворотній ефект, адже антиукраїнські репресії призвели до посилення антинімецьких настроїв та зростання руху опору. Незважаючи на це, за умов відступу Вермахту у березні 1944 р. нацистська пропаганда знову звернула увагу на постать Т. Шевченка.

Література та джерела:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО), ф. 6, спр. 29081, 88 арк.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 29579, в 2 т., т. 1, 433 арк.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 30391, 118 арк.
4. Відродження (Калинівка). — 1942. — 24 березня.
5. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1941. — 31 серпня.
6. Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 19 березня.
7. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 7 березня.
8. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 11 березня.
9. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 14 березня.
10. Голос Волині (Житомир). — 1942. — 18 березня.
11. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, 179 арк.
12. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 137, 18 арк.
13. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1166, оп. 1, спр. 3, 14 арк.
14. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1568, оп. 1, спр. 1, 30 арк.
15. За вільну Україну (Плисків). — 1942. — 22 лютого.
16. За вільну Україну (Плисків). — 1942. — 15 березня.
17. Нова доба (Бердичів). — 1942. — 18 березня.
18. Нова доба (Бердичів). — 1942. — 9 квітня.
19. Нова доба (Бердичів). — 1942. — 11 квітня.
20. Нова доба (Бердичів). — 1943. — 13 лютого.
21. Нова доба (Бердичів). — 1943. — 10 березня.
22. Нова доба (Бердичів). — 1943. — 17 квітня.
23. Нова Україна (Вінниця). — 1944. — 5 березня.
24. Нова Україна (Вінниця). — 1944. — 12 березня.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 145, 50 арк.